

Лотоцька Т.В.

викладач,

*Переяслав-Хмельницький
педагогічний університет*

ШКІЛЬНИЦТВО І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У XVIII СТОЛІТТІ

У статті аналізуються суспільно-політичні передумови, які вплинули на стан шкільництва і педагогічної думки на Переяславщині у XVIII столітті.

This article is about the analysis of social and political facts which had influence on the state of schooling and principles of Education in Perejaslav region in the XVIII th century.

Актуальність. Переяславщина з давньоруського часу зберігала і поступово розвивала освіту та культуру. Проте зміни політичного та культурологічного характеру неоднозначно позначалися на розвитку освіти і педагогічної думки краю.

Переяславська земля багата великим освітянським досвідом, педагогічною мудрістю багатьох поколінь. Тому особливого значення набуває вивчення сформованого століттями педагогічного досвіду цієї древньої землі.

Особливої уваги, на наш погляд, потребує проблема вивчення об'єктивних суспільно-політичних передумов, які значною мірою вплинули на стан шкільництва і педагогічної думки на Переяславщині у XVIII столітті.

Ступінь розробленості теми. Важливе значення у висвітленні проблеми розвитку педагогічної думки і шкільництва на Переяславщині, особливостей суспільно-політичного становища, в яких вона розвивалась у XVIII столітті мають наявні у фондах ЦДНБУ ім.В.Вернадського

стародруковані книги з проблем виховання та навчання у досліджуваний період, які до цього часу не отримали систематичного відображення в історико-педагогічних працях.

Певний внесок у дослідження цієї проблеми зробили і висвітлили у своїх фундаментальних працях з історії освіти України С.Гончаренко, Н.Калініченко, М.Левківський, О.Любар, С.Рождественський, С.Сірополко та ін.

Історичні нариси розвитку освіти регіону подано у працях А.Стороженка, Г.Фальборка, В.Чарнолуського.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в дореволюційних часописах «Полтавські єпархіальні відомості», «Київська старовина», «Основа», та ін.

Науковий інтерес представляють фундаментальні праці з історії України таких вітчизняних істориків як, Д.Дорошенка, М.Костомарова, О.Субтельного та ін.

Проведений аналіз літературних джерел свідчить про те, що більшість праць присвячена висвітленню окремих особливостей історії освіти Лівобережжя та, зокрема Переяславщини. Ці розвідки, безсумнівно, збагатили науково-інформаційну базу нашого дослідження. Проте, на сьогодні немає цілісної роботи, присвяченої розвитку шкільництва і педагогічної думки на повітовому рівні, що негативно позначається на можливостях об'єктивної оцінки і застосуванні наявних здобутків у сучасній практиці навчально-виховного процесу.

Тому **метою нашого дослідження** є визначення об'єктивних суспільно-політичних передумов, які вплинули на стан шкільництва і педагогічної думки на Переяславщині у XVIII столітті.

Результати дослідження. Розвиток шкільництва і педагогічної думки на Переяславщині досліджуваного періоду зумовлювався соціально-політичною ситуацією, що складалася на Лівобережній Україні (Гетьманщині), до складу якої входив цей край.

Після воз'єднання України з Росією у 1654 році подальший розвиток Лівобережної України відбувався у складі Російської імперії, зазнаючи утисків з боку царського уряду щодо самостійного гетьманського управління, існування демократичного ладу й козацьких вольностей.

У той період, коли Гетьманщина входила до складу Російської держави, у XVIII столітті (до 1781 року) по всій території діяв адміністративно-територіальний устрій з гетьманом, генеральною старшиною, полковою і сотенною адміністрацією, поділом території краю на полки і сотні. Сюди входило 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський.

Поруч з цим, царський уряд, якому належала верховна влада на Лівобережній Україні, постійно контролював дії старшинської адміністрації. Цар Петро I ціленаправлено взяв курс на підпорядкування інституту гетьманства. За підтримуваними Росією гетьманами та старшиною був встановлений постійний нагляд. Здійснювала його спеціально створена для цього «Малоросійська колегія». Український гетьманат не тільки не міг самостійно вирішувати суто військові справи, а й питання освіти свого народу, збереження цінностей української національної культури і захисту прав свого народу.

Однак утиски українського народу могли призвести до загострення відносин України з Росією. Петро I боявся відмежування України від Росії, і тому українським козакам було надано змогу самостійно вибрати свого гетьмана й скасовано «Малоросійську колегію». Царський уряд гарантував збереження козацьких вольностей, невтручання в справи релігії і освіти, умов їхнього життя.

В умовах соціально-політичних змін, які відбувались у взаєминах між Росією і Україною, початок і середина XVIII століття ознаменувались поживавленим розвитком освіти і культури на Гетьманщині.

Однією з найвизначніших подій в культурному житті Лівобережної України і зокрема, Переяславщини, було поновлення в 1702 році Переяславської єпархії, як вікаріатства Київської метрополитської єпархії. У 1733 році відбулось перетворення Переяславського вікаріатства Київської єпархії на самостійну Переяславсько-Бориспільську єпархію.

Відкриття вищої духовної влади в козацькій полковій столиці зміцнило статус Переяслава і, разом з тим, стало потужним фактором у розповсюдженні національної культури та поширенні освіти по всій Лівобережній Україні.

Важливим етапом у розвитку середньої освіти в регіоні досліджуваного періоду була діяльність Переяславського колегіуму, який став осередком

поширення прогресивних культурно-просвітницьких ідей. Заснований колегіум у 1738 році завдяки ініціативі та активній діяльності єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берло, який багато зробив, щоб просвітити «світом вчення рідний Переяславський край», де народився і виховувався [7, 24].

У 1714 році крім духовних шкіл при єпископських кафедрах передбачалось відкриття при архієрейських домах і найвизначніших монастирях «цифірних шкіл», де для дітей духовенства навчання було обов'язковим. Крім дітей священників в цих школах здобували елементарні знання діти й інших станів. У 1744 році цифірні школи об'єднали з полковими і гарнізонними. За даними ревізійних книг, у семи полках Лівобережжя в 1740-1747 рр. існувало 866 полкових шкіл. У Переяславському полку на 174 поселень діяло 119 шкіл [3, 91].

Отже, у кількісному співвідношенні, початкова ланка освіти охоплювала практично всіх дітей та підлітків краю. Як свідчить Д.І.Багалій. «Ці школи шанував народ, куди більше, ніж ті казенні, російські, котрі їх замінили потім. Бо у них все було рідним для населення: і помешкання, і зв'язок їх із церквою, братствами і шпиталями, і учитель – дяк, котрий був сам із народу і жив його життям, і мова, і шкільні звичаї... Для свого часу ці школи були корисні для українського народу, особливо як ми нагадаємо собі, що таких народних шкіл зовсім не було у Великоросії» [2, 26].

Дані історичних матеріалів свідчать про існування системи домашнього навчання, що була розповсюджена на Переяславщині. Переяславські козаки та міщани зазвичай наймали для навчання своїх дітей грамоті місцевих семінаристів та мандрівних дяків. Така своєрідна форма поширення письменності проіснувала майже все XVIII століття.

Протягом другої половини XVIII століття царський уряд на чолі з Катериною II завершив знищення автономії Гетьманщини, розпочатої реформами Петра I. 10 листопада 1764 року був виданий указ про ліквідацію гетьманату й про утворення Малоросійської колегії на чолі з генерал-губернатором П.Румянцевим. Румянцев одержав від цариці Катерини II таємну інструкцію: «навести належний порядок» в Гетьманщині; по можливості розділити військову й адміністративну владу; упорядкувати фіскальну систему – слідкувати, щоб усі податки надходили в російську казну. Президент колегії повинен був привести церкву у відповідність із загальноімперською (ліквідувати виборність священників, школи при церквах, провести секуляризацію монастирів тощо); неухильно проводити «обрусение

края».

Головною метою правителя Малоросійської колегії була поступова ліквідація усього автономного устрою Гетьманщини. Введення на початку 80-х років загальноімперського адміністративного поділу на намісництва, замінило попередній поділ території на полки і сотні, таки м чином, припинило існування Гетьманщини як традиційного козацько-старшинського устрою.

У результаті царського указу територія, що належала Гетьманщині, була розділена на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Офіційне утворення намісництв відбулося у січні 1782 року. Кожне з них у свою чергу поділялось на 11 повітів (з кількістю населення в кожному 20-30 тисяч чоловік). Територія Переяславського полку увійшла до Київського намісництва і була розділена між повітами: Городищенським, Золотоніським, Київським, Козелецьким, Остерським, Переяславським, Пирятинським [5, 90-123].

Таким чином, унаслідок розподілу земель Переяславського полку, до складу новоствореного Переяславського повіту увійшла значно менша територія. Переяславський повіт розділявся на 4 стани, 16 волостей і 16 урядницьких учасків.

У 1796 році намісництва було ліквідовано і утворено губернії: Слобідсько-Українську (у 1835 році – перейменовано на Харківську) та Малоросійську (з 1802 року поділено на Чернігівську та Полтавську). Переяславський повіт увійшов до складу Полтавської губернії.

Отже, в цей період здійснювалась цілеспрямована політика, спрямована на руйнацію адміністративних кордонів, що склалися протягом майже півторастолітнього існування Української козацької держави, до перетворення Переяславщини як і всієї Лівобережної України у звичайну провінцію Російської імперії.

Ліквідація урядом Катерини II Гетьманщини, скасування полкового устрою спричинили значні зміни в соціальному становищі населення Лівобережжя. Вільне селянство у 1783 році було повністю закріпачене. Замість ліквідованого козацького війська було створено регулярні карабінерські кавалерійські полки, які підпорядковувались імперському урядові. Усіх козаків, які не хотіли служити в цих полках, перетворили на державних селян та військових обивателів. Козацька старшина дістала в 1785 році права і привілеї російського дворянства. Разом із дворянськими титулом

вона отримала земельні маєтки з селянами-кріпаками і перетворилася на поміщиків. Наступного року було здійснено секуляризацію монастирських земель. Цим актом імперський уряд значно послабив позиції українського православного духівництва – духовної еліти суспільства і підірвав основи культурно-освітньої діяльності церкви.

Унаслідок політичної ситуації, що склалася на Лівобережжі, стан освіти у краї значно погіршився. Політика царського уряду значно вплинула на функціонування Переяславського колегіуму.

У 1776 році надійшли розпорядження від російського уряду про перетворення українських колегіумів на духовні семінарії. У такий спосіб Катерина II прагнула взяти під свій контроль навчальні заклади, що спричинило деградацію Переяславського колегіуму у науковому плані та переходу його до вузькостанового духовного закладу – семінарії.

Економічні, політичні й культурно-освітні реформи Петра I сприяли активізації прогресивної думки в галузі освіти і виховання у краї. Представниками прогресивних кіл наголошувалося на вирішальному значенні освіти і виховання не лише для розвитку особистості, а загального суспільного розвитку, вони вимагали поширення знань серед народу.

Почесне місце серед видатних просвітителів Переяславщини належить Григорію Савичу Сковороді (1722-1794 рр.). Саме у Переяславському колегіумі в 1753 році Григорій Сковорода розпочав свою педагогічну діяльність.

За часів керівництва Переяславським колегіумом єпископом Іоанном Козловичем (50-ті роки) відбувалися певні зрушення у формуванні змісту навчання. Саме в цей період Григорію Сковороді пропонують викладати в колегіумі річний курс піітики у середньому п'ятому класі. Сковорода із запалом взявся до роботи і склав свій новаторський курс віршотворення, який не відповідав традиційному, програмовому. Новий метод навчання Сковорода виклав у своєму творі «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной».

Догматична упередженість єпископа Козловича проти новітніх шукань в поезії, продемонстрованих молодим викладачем, призвела до засудження філологічних поглядів останнього. За відмову зректися своєї позиції Сковороду було звільнено «не с честью».

Григорій Сковорода був одним із педагогів, який поставив питання про

освіту і виховання як молоді, так і дорослих на демократичну основу і обстоював необхідність виховання вільної, гармонійно розвиненої людини, зі знаннями основ наук, культури, мистецтва, історії та релігії, незалежно від соціального стану та статі.

За часів правління Катерини II, яка виступаючи на словах за поширення освіти, насправді намагалася поширити освіту лише серед російських дворян, з яких можна було готувати вищих офіцерів російської армії, царських чиновників.

Низкою реформ було здійснено підпорядкування шкіл і народних училищ державі, закрито приватні школи.

У 1778 році був виданий указ, яким встановлювався штат церковних причтів. З цього часу причт повинен був складатись із суворо визначеної для кожної церкви кількості осіб. У складі причтів не передбачалось місця для «мандрівних дячків» і «школярів». Кілька сотень церковників, які залишились після указу поза штатом, було відправлено за наказом Катерини II на військову службу до Чорноморського адміралтейства. Значна частина мандрівних дяків змушена була обрати постійне місце проживання і стала кріпаками.

Зі скасуванням інституту «дячків-бакалярів» у простого народу та бідного козацтва зник майже єдиний для них спосіб здобуття освіти. Отже, царський уряд втілював у життя вимогу Катерини II: «черні не давати освіти», «безграмотним народом легше управляти» [1, 31].

У 1767 році урядом імператриці Катерини II було створено «Комісію об уложении», яка уклала нові закони, у тому числі і в галузі освіти. Головою комісії, до якої входили представники різних станів, було призначено Петра Васильовича Завадовського. Від України до складу депутатів Комісії увійшло багато членів, які вимагали задоволення найбільш важливих потреб різних верств українського народу, у тому числі і в галузі освіти.

Низка наказів, ухвалених українськими депутатами вимагала відкриття університету на Україні (накази шляхетства чернігівського, переяславського, київського, глухівського, стародубського, ніженського, батуринського та сумського), причому більшість наказів не визначала місця його розташування. Тільки наказ переяславського шляхетства визначав для того Переяслав, київського – Київ та сумського – Суми.

Наказ переяславського шляхетства мотивував заснування в Переяславі

університету тим, що «сей город не последней между Малороссийскими первейшими городами, в которых и отдельное состояло Российское княжение и совершилось в нем первоначальное Гетьмана Богдана Хмельницкого с Малою Россиею подданство под самодержавие Российское ...», але тут же додавалось, що коли не в Переяславі, то «в том месте, где благоуусмотрено будет шефом нашим его сиятельством графом Петром Александровичем Румянцевим» [4, 40].

Депутат від шляхетства київського полку Володимир Золотницький подав у Комісію план поширення освіти серед народу, згідно якого виховання мало б поділятися на загальне – спільне для всіх, та на осібне, тобто потрібне дітям окремих верств суспільства. За цим планом початкові сільські школи повинні були навчати за найкоротшою програмою, бо їхнє завдання полягає лише в тому, щоб виховувати добродійних і працьовитих громадян. У плані Золотницького є декілька ідей і про те, що школа має бути автономною у своєму внутрішньому житті [6, 528].

У 1768 році «Комиссия об уложении» припинила своє існування. А вже у 1770 році було створено проект організації сільських шкіл, які мали б відкриватись у кожному селі та великій слободі. Утримувати такі школи повинно було саме населення. Догляд за ними покладався на священиків, а учителями повинні були стати дякони, дяки або світські особи. Навчання у сільській школі, за проектом, було обов'язковим для хлопців. Однак з такого проекту створення обов'язкового навчання за кошти населення нічого не вийшло.

Висновки. На підставі вищесказаного можна зробити такий висновок, що шкільництво і педагогічна думка на Переяславщині, як і по всій Лівобережній Україні у XVIII столітті розвивалась у тісному взаємозв'язку з соціально-економічними, політичними і культурними перетвореннями в суспільстві.

Першу половину XVIII століття у краї ознаменував поживлений розвиток освіти і культури. Створення і функціонування мережі початкових шкіл, відкриття середнього навчального закладу – Переяславського колегіуму, усе це свідчить про те, що народ прагнув до освіти. Він виступав організаційною і рушійною силою у створенні шкіл. Однак подальші суспільно-політичні перетворення негативно позначилися на стані шкільництва краю. Із руйнуванням Січі і скасуванням гетьманства по всій території Лівобережжя, і, зокрема, на Переяславщині починає занепадати національна культура, закриваються різні школи. Селянські діти, тим більше

діти кріпаків, позбавлялись права навчатись у школі. Російська школа була чужою для українського народу, як за мовою так за змістом і духом. Проти цього рішуче виступали широкі демократичні верстви українського громадянства. Вони боролись за відродження свободи, рідної мови і культури.

Серед видатних просвітителів Переяславщини XVIII століття почесне місце займає Г.С.Сковорода, який шість років проживав на цій землі і написав тут багато педагогічних, літературних і музичних творів. Його педагогічні твори мали великий вплив на розвиток вітчизняної науки про освіту і виховання. Він виступав як виразник ідей гуманізму та селянського просвітителства, різко засуджуючи при цьому інтереси панівних класів феодально-кріпосницького ладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність: Посібник. – К.: Академія, 1997. – 181с.
2. Максимович Г.А. Обучение грамоте и воинской экзерции в старой Малоросии в конце XVIII в. – К., 1913. – С.91.
3. Мазур П. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XVст. – поч. XVIII ст.): Навчальний посібник. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – 105с.
4. Наказы малороссийским депутатам 1767г. – Киев, 1889. – С.40.
5. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX століття – К.: Наукова думка, 1997. – 323с.
6. Рождественский С. Очерки по истории системі народного просвещения в России в XVIII – XIX веках. СПб, 1912. – Т.І. – С.528.
7. Школа першого ступеня: теорія і практика: Збірник наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. – Випуск 5. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 180с.